

WERKEN EN LEREN. KANTWERKSCHOLEN TIJDENS DE TWEDE HELFT VAN DE NEGENTIENDE EEUW

Nele BRACKE

1. Op de ruïnes van de traditionele linnennijverheid

De oudste afbeelding van kant dateert vermoedelijk van rond 1490. Toen mat de Brugse schilder Hans Memling de oudste zoon van Jacob Floreins op het naar hem genoemde altaarstuk een koorhemd aan dat was afgewerkt met een kantstrookje met een geometrisch patroon en een getande rand. (1) Vanaf de zestiende eeuw werd kant vaker afgebeeld op kunstwerken en vermeld in geschreven of gedrukte documenten. Tijdens de twee volgende eeuwen kende de kantnijverheid in Vlaanderen een grote bloei. Op het einde van de achttiende eeuw kwam de groei van de sector tot stilstand. Kant in de kledij raakte uit de mode en na de Franse revolutie in 1789 vielen de bestellingen van de katholieke kerk weg.

Vanaf de jaren 1840 kwam opnieuw verbetering in de economische situatie van de kantnijverheid. Deze heropleving steunde op drie pijlers: een toename van de vraag naar kant, een stijging van het aanbod aan arbeidskrachten en actieve steun aan de sector.

Kant kwam terug in de mode, waardoor de vraag steeg. Modieuze vrouwenkledij - kragen en boorden, zakdoeken, tafelkleden en andere garnituur voor in het huis werden weer afgewerkt met kant. Ook de katholieke kerk kocht opnieuw kant aan om er altaarstukken, kazuifels, en andere ornamenten mee af te werken.

Tegelijk steeg het aanbod aan goedkope arbeidskrachten ten gevolge van de teloorgang van de traditionele linnennijverheid en de daarmee samenhangende economische crisis die in het midden van de negentiende eeuw grote delen van Vlaanderen trof. Vooral in Binnen-Vlaanderen (2) liet de crisis zich

hard voelen. Hier overleefde de plattelandsbevolking in de achttiende eeuw door landbouwactiviteiten en huisarbeid in de linnensector te combineren. De linnennijverheid kwam op het einde van de eeuw steeds meer in moeilijkheden door de toenemende concurrentie van de fabrieksindustrie. Toen de aardappel- en graanoogsten in de jaren 1840 meerdere keren na elkaar mislukten, was een fatale crisis onafwendbaar. Rond 1850 was landelijk Binnen-Vlaanderen geëvolueerd van een gebied met een grote economische groei tot 'arm Vlaanderen'. Verarmde plattelandsbewoners trokken naar de fabrieksindustrie of gingen aan de slag in huisnijverheden die tot stand kwamen als een alternatief voor de traditionele linnennijverheid. Inspelend op de hernieuwde vraag naar kantwerk entte de kantnijverheid zich in de sterk getroffen provincies Oost- en West-Vlaanderen - en in mindere mate in delen van Brabant - op de ruïnes van de traditionele linnennijverheid. Vooral vrouwen maakten er thuis kant om het verloren gegane inkomen uit de linnennijverheid te compenseren.

De heropleving van de kantnijverheid werd in deze gebieden actief gestimuleerd door de overheid en door private instanties - zoals kloosterorden en liefdadigheidsinstellingen - in een poging de ellende veroorzaakt door de crisis te verzachten. Er werden onder meer kantscholen opgericht waar jonge meisjes - en in zeldzame gevallen ook jongens - 'al doende' kant leerden maken. Van jongs af aan ontvingen de kinderen een (magere) vergoeding voor het geleverde werk, zodat ze bijdroegen tot het gezinsinkomen. Daarnaast leidden de scholen na een periode waarin de kantnijverheid sterk was achteruitgegaan een nieuwe generatie kantwerksters op. (3)

Het samenspel van vraag naar kant, aanbod aan arbeidskrachten en actieve steun aan de sector zorgde ervoor dat de kantnijverheid vanaf het midden van de negentiende eeuw terug werd aangezweigd. De sector toonde zich evenwel gedurende de hele tweede helft van de eeuw als een conjunctuurgevoelige nijverheid die sterk reageerde op economische en politieke gebeurtenissen. Periodes van heropbloei en crisis wisselden elkaar af. (4) Het succes van de kantscholen taande reeds in de jaren 1860. De kantnijverheid maakte op het einde van de jaren 1870 een scherpe crisis door. Op het einde van de negentiende eeuw kende de sector een laatste opmerkelijke bloeiperiode, met een sterke toename van het aantal thuiswerksters tot gevolg. Deze heropleving was echter van korte duur. Tijdens en na de Eerste Wereldoorlog kreeg de sector zware klappen. Kant raakte andermaal, en dit keer voorgoed, uit de mode. Het overgebleven marktsegment werd ingenomen door goedkopere Oosterse kant en machinale 'imitatiekant'. Nieuwe pogingen om de sector te redden konden het tijd niet keren. In dezelfde periode sloten ook de meeste overblijvende kantscholen de deuren. De sector kwijnde tijdens het interbellum bijna volledig weg. In 1930 waren er nauwelijks 10.000 kantwerksters over.

2. De ogen gericht op de kantscholen

De productie van kant kende tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw twee gezichten: dat van een huis- en dat van een 'schoolnijverheid'. (5) De grootste groep kantwerksters bestond uit verarmde plattelandsvrouwen die thuis tegen lage lonen kant maakten. Daarnaast werd ook kant vervaardigd door jonge meisjes in kantscholen. Sociaal-economische historici hebben tot nu toe wel aandacht besteed - zij het met mondjesmaat - aan de heropleving van de huiselijke kantnijverheid, vooral dan met betrekking tot het einde van de negentiende eeuw. (6) De studie van de kantnijverheid als 'schoolnij-

verheid' en van de (kant)werkscholen rond het midden van de eeuw werd zo goed als volledig overgelaten aan onderwijshistorici, historische pedagogen en kantspecialisten. (7) Dikwijls zijn zij vooral geïnteresseerd in de organisatie van de scholen of het kantwerk dat werd gemaakt en minder in de sociaal-economische context waarin de kantscholen waren ingebed.

In deze bijdrage bekijken we de scholen tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw tegen de achtergrond van de ondergang van de traditionele linnennijverheid en de crisis van de jaren 1840. Onze aandacht gaat niet zozeer uit naar de geschiedenis van één of meerdere scholen, maar kiezen voor een macro-historische aanpak en gaan op zoek naar meer algemene onderzoeksresultaten die het niveau van de individuele scholen overstijgen. Op deze manier hopen we de bestaande inzichten over de kantnijverheid als huisnijverheid aan te vullen met een - voorlopig ruwe - schets van de kantnijverheid als 'schoolnijverheid'.

Het onderzoek over het kantonderwijs wordt bemoeilijkt door een gebrek aan bronnen. Er zijn weinig archieven van kantscholen bewaard. (8) In sommige gevallen berust het archief nog bij de school of bij de kloosterorde die de school leidde. (9) Deze zijn echter niet altijd bereid 'vreemde' onderzoekers toe te laten in hun archief. Een belangrijke bron voor het onderzoek naar de kantnijverheid in het algemeen en de scholen in het bijzonder zijn de tientallen negentiende- en vroeg-twintigste-eeuwse publicaties over deze onderwerpen. Tijdens het midden van de negentiende eeuw wekte het belang van de kantscholen in de strijd tegen de linnen-crisis de interesse op van sociale observatoren en politici. Rond de eeuwwisseling mochten de (wan)toestanden in de (kant)huisnijverheid op toenemende aandacht rekenen en vanaf de Eerste Wereldoorlog verschoof de belangstelling naar het verval van de kantsector. Het kantonderwijs staat centraal in het rapport van O. Scailquin uit 1884, maar ook meer

algemene werken van onder anderen B.J. van der Dussen over de Belgische kantnijverheid uit 1860, van P. Verhaegen uit het begin van de twintigste eeuw en van E. Plasky uit het interbellum besteden aandacht aan dit thema. ⁽¹⁰⁾ De kantscholen komen eveneens aan bod in officiële publicaties, zoals provincie- en gemeenteraadsverslagen en parlementaire debatten. Deze publicaties bevatten zowel kwalitatieve (bijvoorbeeld over de sociale situatie in de kantscholen) als kwantitatieve informatie (bijvoorbeeld over het aantal scholen en de lonen). Omwille van hun rijk karakter ligt een aantal van deze uitgaven aan de basis van dit artikel. De lezer moet er zich echter met ons van bewust zijn dat deze bronnen geen neutraal beeld geven van de kantscholen. De ideologische strekking van de auteur en diens persoonlijke opvattingen over de kantnijverheid kleurden hetgeen hij of zij over het onderwerp schreef. In veel publicaties over het kantonderwijs schemert de schoolstrijd tussen katholieken en liberalen door. Bovendien kreeg zelfs de meest gedreven en neutrale observator bij een bezoek aan een kantschool niet altijd de waarheid te horen en te zien.

Wie een 'macro'-beeld van het verleden wil schetsen, gaat bijna automatisch op zoek naar statistische bronnen. We beschikken niet over gedetailleerde, nationale of regionale, doorlopende en onderling vergelijkbare cijferreeksen die ons voor de hele bestudeerde periode informeren over het aantal kantscholen, het aantal leerlingen, de hoeveelheid geproduceerde kant, de uitbetaalde lonen en dergelijke meer. De beschikbare statistische bronnen lichten telkens slechts een tipje van de sluier op. Ook hier moeten we er rekening mee houden dat we in economische tellingen wel een beeld van het verleden terugvinden, maar dat ze ons geen onfeilbare spiegel van dat verleden voorhouden. ⁽¹¹⁾ Niettemin vinden we in statistische bronnen interessante aanduidingen terug van het belang van de kantscholen. We maakten dankbaar gebruik van de door M. d'Hoker bijeengebrachte cijfers over werkscholen en leerwerkhuizen. ⁽¹²⁾ In diens

artikel vinden we vooral algemene gegevens over het aantal scholen en leerlingen, de organisatoren van het onderwijs en de geografische spreiding terug. De kantscholen vormden een belangrijke groep binnen de werkscholen en komen als dusdanig, zij het soms indirect, ook aan bod.

3. Cijfers over de kantnijverheid

Het is niet eenvoudig om de ontwikkelingen in de kantnijverheid tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw in cijfers uit te drukken. De officiële nationale nijverheidstellingen, die vanaf 1846 werden georganiseerd, namen van in het begin de kantfabrikanten en de bij hen tewerkgestelde arbeid(st)ers op, maar de thuiswerk(st)ers werden pas in 1896 voor het eerst geteld, waardoor de belangrijkste schakel in de kantproductie tot op dat moment buiten beeld bleef.

De 'industrietellingen', die doorgaans als vrij betrouwbaar worden bestempeld, ⁽¹³⁾ laten een heropleving van de tewerkstelling in de kantnijverheid zien op het einde van de negentiende eeuw (tabel 1). Het is minder duidelijk hoe de tewerkstelling in de kantnijverheid evolueerde vóór 1870. Uit Scailquins overzicht van de kantnijverheid blijkt dat het succes van de sector sterk schommelde tussen 1830 en de jaren 1880. ⁽¹⁴⁾ Volgens E. Plasky waren er in 1870 150.000 kantwerkers. ⁽¹⁵⁾ Daarna stortte de tewerkstelling in de sector klaarblijkelijk in mekaar. Scailquin maakt melding van een crisis in de kantnijverheid tussen 1875 en 1882. In 1896 werden 40.000 kantwerk(st)ers geteld. Tijdens de daaropvolgende jaren herstelde de tewerkstelling zich en nam het aantal kantwerk(st)ers terug toe.

Niet toevallig waren de grootste concentraties kantnijverheid te vinden op het West- en Oost-Vlaamse platteland, de streken die het hardst werden getroffen door de economische crisis. In 1846 werkte zestig procent van het totale aantal fabrikanten-opdrachtgevers

Tabel 1. De spreiding van de tewerkstelling in de kantnijverheid over de diverse functies, 1846-1910

	1846 ⁽¹⁶⁾	[1870] ⁽¹⁷⁾	1896 ⁽¹⁸⁾	1910 ⁽¹⁹⁾
(1) Fabrikanten (-opdrachtgevers)	2.300		107	84
(2) Tussenpersonen	Geen informatie		977	1.104
(3) Thuiswerk(st)ers	Geen informatie	[150.000]	40.833	70.747
(4) Arbeid(st)ers en meewerkende familieleden bij (1), (2) en (3)	22.028 ⁽²⁰⁾		6.907	8.711
Totaal	24.328		48.824	80.646

in Oost-Vlaanderen. Iets meer dan de helft van de arbeid(st)ers en meewerkende familieleden werkte bij hen. ⁽²¹⁾ Slechts zeven procent van de fabrikanten was gevestigd in West-Vlaanderen. Samen stelden zij wel ongeveer een derde van de arbeid(st)ers en meewerkende familieleden tewerk. Rond de eeuwwisseling waren belangrijke centra van kantproductie gesitueerd in de landelijke gemeenten van de arrondissementen Tielt, Roeselare, Dendermonde en Aalst en in de streek rond Aalter, Beveren, Temse en Deinze. In steden met een sterke moderne fabrieksindustrie - Gent, Ronse, Dendermonde, Sint-Niklaas, Geraardsbergen, Eeklo, Kortrijk en Ingelmunster - bestond daarentegen zo goed als geen kantnijverheid meer. ⁽²²⁾ Alleen Brugge kende nog een bloeiende stedelijke kantnijverheid (maar weinig fabrieksindustrie). Zowel in 1896 als in 1910 woonde en werkte de overgrote meerderheid van de thuiswerk(st)ers in Oost- (meer dan een derde) en West-Vlaanderen (meer dan de helft van het aantal thuiswerk(st)ers). ⁽²³⁾ Buiten deze provincies was ook Turnhout een belangrijk kantcentrum. Enkele kleinere centra bevonden zich in de provincie Brabant, waar onder meer in Liedekerke kant werd geproduceerd.

4. Cijfers over de kantscholen

Het is onmogelijk uit de algemene cijfers over de kantnijverheid de informatie over de kantscholen te isoleren. Zij werden niet apart vermeld in de nijverheidstellingen. Sterker

nog, het is zelfs niet duidelijk of de scholen altijd werden meegeteld. In 1846 ontvingen scholen en liefdadigheidsinstellingen die tegelijk producenten waren een telformulier. In 1896 werden zij enkel meegeteld als de geproduceerde goederen ook daadwerkelijk aan derden werden verkocht, wat voor de meeste kantscholen het geval was. In 1910 verviel deze voorwaarde en werden in principe alle scholen en instellingen die nijverheidsgoederen produceerden in de telling opgenomen. Het is echter niet duidelijk in welke mate de scholen zichzelf ook als '(marktgerichte) producenten' beschouwden of zich eerder wilden profileren als 'scholen' en bijgevolg eerder weigerachtig stonden tegenover het invullen van een vragenlijst voor de industrietelling.

Uit de door M. d'Hoker bijeengebrachte gegevens blijkt dat er in het begin van de negentiende eeuw reeds enkele tientallen werkscholen bestonden, maar dat dit aantal sterk toenam in de nasleep van de economische crisis (tabel 2). Deze scholen waren tijdens de bestudeerde periode vaak de enige lagere scholen voor arme (plattelands)meisjes. De wet op het lager onderwijs van 23 september 1842, die de gemeenten verplichtte kosteloos lager onderwijs aan te bieden aan arme kinderen, bood hen immers de mogelijkheid om katholieke of officiële werkscholen als lagere school 'aan te nemen' en te subsidiëren. Dit gebeurde in vrij veel gemeenten. Omstreeks 1860 was de crisis over haar hoogtepunt heen, waardoor een belangrijke

Tabel 2. Aantal werkscholen en aantal leerlingen, 1846-1914 ⁽²⁶⁾

	Aantal werkscholen	Aantal leerlingen
1846	744	44.898
1848	704	37.972
1850	740	39.543
1857	930	43.461
1860	714	36.071
1875	367	Geen informatie
1914	141	Ongeveer 7.900

bestaansreden van veel werkscholen verdween. De werkscholen kregen echter geen andere functie en bleven bestaan als noodinstellingen. ⁽²⁴⁾ Ook de concurrentie van de fabrieksindustrie en - specifiek voor wat de kantscholen betrof - de teloorgang van de kantnijverheid droegen bij tot de ondergang van de scholen. Hun aantal nam drastisch af. In 1914 waren er slechts honderdeenveertig werkscholen over. De wet op het lager onderwijs van 19 mei 1914 voerde de leerplicht tot veertien jaar in en maakte een einde aan de situatie waarbij werkscholen de plaats innamen van een 'gewone' lagere school. Veel werkscholen sloten daarop de deuren. In 1919 was hun aantal gedaald tot vijftintig. ⁽²⁵⁾

Aanvankelijk was het aanbod in de werkscholen vrij divers. De leerlingen - in hoofdzaak meisjes - leerden er spinnen, breien, naaien, kantklossen of een combinatie van diverse activiteiten. Vanaf 1850 kwam daar verandering in. De meeste scholen specialiseerden zich in kantwerk, op dat moment het meest lucratieve handwerk. In drie vierden van de werkscholen werd uitsluitend kant gemaakt en elders werd kantwerk vaak gecombineerd met een andere activiteit. Het overgrote deel van de leerlingen in de werkscholen was bijgevolg te vinden in de kantscholen (vergelijk tabel 2 met tabel 3).

De meeste van deze scholen werden geleid door religieuzen. Hoewel ook (lokale) overheden een aantal scholen oprichtten en leidden, namen vooral religieuzen hierin het voortouw. De bisschoppelijke overheid zag in dat de werkscholen een belangrijke rol konden spelen in de strijd tegen de crisis en riepen op om katholieke kantscholen op te richten. Priesters, kanunniken en vicarissen, maar vaker nog de zusters Apostolinen, Maricolen en Jozefieten richtten in de jaren 1840 en 1850 kantscholen op. Veel vrouwelijke religieuzen konden zelf kantklossen en leerden de meisjes het vak in een door de kloosterorde of door de dorpsgeestelijke geleide school. Indien niemand in het klooster de techniek onder de knie had, werden vakvrouwen van buitenaf aangetrokken. Bij het begin van de twintigste eeuw werd tot drie vierden van de kantscholen geleid door religieuzen. ⁽²⁷⁾

Het grootste deel van de werkscholen bevond zich in Oost- en West-Vlaanderen. In 1850 was tweeënvijftig procent van het aantal werkscholen in Oost-Vlaanderen gevestigd en eenendertig procent in West-Vlaanderen. In 1914 was het overwicht van deze provincies samen nog groter, zij het dat tweeëntachtig procent van alle werkscholen zich in West-Vlaanderen bevond en nog slechts veertien procent in Oost-Vlaanderen. ⁽²⁸⁾ De behoefte aan werkscholen was in Oost-Vlaanderen vermoedelijk sterk afgenomen naarmate de industrie er zich - in tegenstelling tot West-Vlaanderen - sterker ontwikkelde en zich uitbreidde naar het platteland. Een vergelijkbaar beeld kan worden geschetst voor de kantscholen. Oost-Vlaanderen, de provincie met het grootste aantal werkscholen, telde volgens het jaarverslag van het provinciebestuur op 31 december 1845 honderd zevenenvijftig kantscholen. ⁽²⁹⁾ Verspreid over honderdachtentwintig gemeenten telden de kantscholen samen 10.842 leerlingen. Een jaar later telden tweehonderdneuentwintig kantscholen verdeeld over honderdeenentachtig gemeenten 16.991 leerlingen. Met andere woorden, in twee derden van de Oost-

Tabel 3. Aantal leerlingen in de kantwerkscholen, 1845-1882 ⁽²⁸⁾

	Aantal leerlingen
1845	34.391
1848	35.011
1851	32.531
1854	41.008
1857	42.388
1860	34.027
1863	30.729
1866	31.226
1869	25.873
1882	Ongeveer 20.000

Vlaamse gemeenten bestond een kantschool. In 1851 waren er volgens het provincieverlag al driehonderd achtentwintig kantscholen en tweeëndertig scholen waar kantwerk en breiwerk werden gecombineerd. ⁽³¹⁾ In deze scholen werden 17.121 leerlingen en kantwerksters geteld. B.J. Van der Dussen maakte in 1860 zelfs melding van vierhonderd vijftig kantscholen in Oost-Vlaanderen en vierhonderd in West-Vlaanderen. ⁽³²⁾ Vijfentwintig jaar later was dit aantal drastisch gezakt, zo blijkt uit de informatie verzameld door de provinciegouverneurs. ⁽³³⁾ In Oost-Vlaanderen waren er nog zesenvijftig kantscholen, verspreid over vierenveertig gemeenten. Hier liepen 2.101 leerlingen school. In West-Vlaanderen hadden honderd en vier gemeenten eind 1883 samen honderd vierentachtig scholen, met samen 11.801 leerlingen.

Hoewel de meeste van deze scholen zich op het platteland bevonden, waren er ook in de steden kantscholen gevestigd. Gent alleen al telde in 1845 naast twee weeshuizen - de Blauwe Meisjes en de Rode Lijvekens - eenentwintig kantscholen met 1.741 leerlingen. ⁽³⁴⁾ In de steden was de concurrentie van de fabrieksindustrie eerder en sterker te voelen dan op het platteland, waardoor het aantal kantscholen er sneller daalde. In Gent waren

de scholen rond 1883 zo goed als allemaal verdwenen.

5. Veel werken en weinig leren

In veel gemeenten was de - meestal katholieke - kantwerkschool 'aangenomen'. De school werd bijgevolg door de overheid gesubsidieerd en ook gecontroleerd. Dit betekende echter niet dat de situatie in de scholen ideaal was. De combinatie van leren en werken bleek immers een moeilijke evenwichtsoefening. In volle economische crisis - wanneer het voor arme gezinnen van wezenlijk belang was dat alle kinderen een inkomen verdienden - sloeg de balans door in de richting van 'werken'. De kinderen brachten veel tijd door in het kantatelier. 'Leren' kwam op de tweede plaats of soms zelfs helemaal niet aan bod. In de jaren 1850 zouden de leerlingen in de helft van de Oost-Vlaamse kantscholen geen onderwijs hebben genoten. ⁽³⁵⁾ In andere scholen werd slechts één uur per dag les gegeven. De nadruk lag op godsdienstonderwijs. In drie vierden van de scholen werd niet genoeg aandacht besteed aan schrijven en in slechts een zevende van de scholen leerden de meisjes wat rekenen. Een aantal leerlingen verliet de kantschool dan ook zo goed als ongeletterd.

Het gebrek aan degelijk onderwijs, de overmatige aandacht die werd besteed aan kantwerk en de daarmee samenhangende schadelijke gevolgen voor de gezondheid van de leerlingen en de mogelijkheid voor de scholen om (veel) geld te verdienen, werden in het begin van de jaren 1880 sterk bekritiseerd in de rapporten die naar aanleiding van de toenmalige onderwijsenquête het licht zagen. Vooral de katholieke (klooster)scholen werden door liberale publicisten en politici onder vuur genomen. In zijn rapport over het beroepsonderwijs en de kantscholen verweet de liberaal O. Scailquin de kloosterscholen dat ze zichzelf hadden verrijkt ten koste van de leerlingen. ⁽³⁶⁾ Kinderen vanaf zes jaar werden volgens hem volop ingeschakeld in de kantproductie. Ze genoten geen noemens-

waardig algemeen onderwijs en werden dus door de kloosters bewust dom gehouden. In een enkele school leerden de kinderen een beetje lezen en schrijven. Het grootste deel van hun dag bestond uit werken en de 'catechismus'. Volgens Scailquin kwam dit neer op "un véritable esclavage".⁽³⁷⁾ De kantscholen die bedoeld waren als een instrument in de strijd tegen de crisis waren verworpen tot een "instrument de coupables spéculations sur la santé et le bien-être de pauvres petits enfants; la routine, le labeur exagéré, d'injustes prélèvements sur le gain de l'apprenti, l'absence presque absolue de tout enseignement moral, littéraire, et au-dessus de cela, l'omnipotence du couvent s'enrichissant de la plus grande partie de bénéfices frauduleusement acquis, tels sont les traits caractéristiques de l'école dentellière qui a fonctionné en Belgique, pendant près d'un demi-siècle, sous l'estampille officielle."⁽³⁸⁾

Op het einde van de negentiende eeuw nam P. Verhaegen - niet toevallig katholiek - de verdediging van de katholieke scholen op zich.⁽³⁹⁾ De meeste problemen situeerden zich volgens hem in de scholen geleid door leken.⁽⁴⁰⁾ Ook B.J. Van der Dussen had zich in 1860 negatief uitgelaten over de leken-scholen.⁽⁴¹⁾

Verhaegen erkende dat de situatie in de katholieke kantscholen rond het midden van de negentiende eeuw niet ideaal was, maar bestreed de visie dat de scholen de kinderen uitsluitend hadden uitgebuit en hen dom hadden gehouden. Volgens hem hadden meisjes uit de armste sociale groepen juist dankzij de kloosterscholen een minimum aan scholing genoten, "sous une forme réduite, il est vrai, mais déjà c'était un progrès".⁽⁴²⁾ In de nasleep van de economische crisis was het niet mogelijk geweest om meer aandacht te besteden aan algemeen onderwijs. De kinderen wilden zelf of onder druk van hun ouders zo jong en zo veel mogelijk kant maken, omdat het inkomen uit het kantwerk een zaak van leven of dood was. Dit argument werd in het midden van de negentiende eeuw ook door de overheid gebruikt om te verklaren

waarom er meer werd 'gewerkt' dan 'geleerd'. Verhaegen verweet de critici dat ze voorbij gingen aan het feit dat de situatie in de kantscholen na de crisis veel was verbeterd. In een aantal scholen werd geen kant meer gemaakt, maar alleen nog aandacht besteed aan algemeen vormend onderwijs. Elders was het belang dat werd gehecht aan onderwijs eveneens sterk toegenomen.

Verhaegen laakte tevens het feit dat Scailquin de kantscholen niet zelf had bezocht, iets wat hij wel had gedaan. De gegevens die Verhaegen op het einde van de negentiende eeuw publiceerde, waren gebaseerd op observatie en op informatie verkregen van de scholen zelf, van de Arbeidsinspectie en in het bijzonder van de Brusselse inspectrice mevrouw De Meyer. Op basis hiervan meende de auteur alvast het beeld dat Scailquin bijna twee decennia daarvoor van de katholieke kantscholen had geschetst te kunnen ontkrachten.⁽⁴³⁾ Zo bleek uit zijn onderzoek onder meer dat meisjes van zes en zeven jaar in tegenstelling tot wat Scailquin had beweerd in de meeste scholen geleid door religieuzen geen kant (meer) maakten. Dergelijke toestanden kwamen daarentegen wel voor in lekenscholen, waar ook heel jonge kinderen aan het werk werden gezet.

In de katholieke scholen leerden de jongste kinderen uitsluitend lezen, schrijven, rekenen en naaien en kregen ze godsdienstonderwijs. Vanaf hun achtste of negende jaar "se manifeste chez les fillettes la vocation de dentellière".⁽⁴⁴⁾ De meisjes wilden zelf kant leren maken en werden hierin gesteund door hun ouders. Vanaf negen of tien jaar mochten ze van de school twee tot drie uur per dag in het kantatelier werken en ondertussen kant leren maken. Doorgaans brachten de meisjes pas na hun eerste communie (twaalf jaar) meer tijd door in het kantatelier. Meisjes van twaalf tot zestien jaar werkten gemiddeld zeven uur per dag in de winter en negen uur in de zomer. Daarnaast werd dagelijks twee tot drie uur besteed aan algemeen onderricht en aan vak-onderwijs zoals naaien, koken en wassen. Dit was in de lekenscholen niet het geval. De

"Kantschool van de zusters Apostalinen in Brugge (s.d.), uit VERHAEGEN (Pierre). *Les industries à domicile en Belgique. V. La dentelle et la broderie sur tulle. Brussel, Ministerie van Industrie en Arbeid, 1902, figuur 83.*"

leraressen - meestal zelf kantwerksters of oude arbeidsters - waren er zelden in staat de kinderen te onderwijzen en de meisjes gingen meestal ook niet naar de lagere school in de buurt. In de lekensholen was er klaarblijkelijk weinig veranderd, want Van der Dussen had de 'leraressen' in de West-Vlaamse lekensholen in 1860 als volgt getypeerd: "(...) on décoré de nom de maîtresse d'école dentellière, ces vieilles ouvrières qui, ne pouvant plus travailler elles-mêmes, apprennent la confection de la dentelle à quelques petites filles et en reçoivent en retour une part dans les bénéfices". (45) In de katholieke scholen werden enkel meisjes ouder dan zestien jaar soms vrijgesteld van de andere lessen om langer te kunnen werken.

Het reële aantal uren dat werd besteed aan kantwerk verschilde sterk van school tot school. Volgens een statistiek van de Arbeidsinspectie brachten meisjes jonger dan zestien jaar tussen anderhalf en dertien uur per dag door in het kantatelier. (46) Verhaegen, die vond dat meisjes van negen tot twaalf jaar drie tot vier uur en meisjes tussen twaalf en

zestien jaar acht uur per dag kant mochten maken, stelde niettemin dat de meisjes in geen enkele van de door hem bezochte katholieke scholen te veel moesten werken. Deze volgens hem maximale arbeidsduur kwam - toevallig? - overeen met de gemiddelde arbeidsduur die hij in de katholieke scholen had vastgesteld. Toch gaf hij toe dat de situatie niet in alle katholieke kantscholen ideaal was. Zo vernoemde hij een school in West-Vlaanderen waar de kinderen reeds vanaf hun negende regelmatig in het kantatelier te vinden waren. (47) Dat de kinderen soms te jong en/of te lang aan het kantwerk werden gezet, schreef hij toe aan het soort kant dat werd gemaakt. Het duurde bijvoorbeeld zes tot acht jaar om de techniek van de Mechelse kant onder de knie te krijgen, waardoor sommige directrices meenden dat meisjes niet ouder dan tien jaar mochten zijn om met het maken van deze kantsoort te beginnen. (48) Een andere reden waarom meisjes soms op jonge leeftijd begonnen met kantwerk was de druk van de ouders, die wilden dat hun dochters zo snel mogelijk geld verdienden.

Naast het gebrek aan algemeen onderwijs was ook het tekort aan kantonderwijs de critici van de katholieke kantscholen een doorn in het oog. Doorgaans zaten de jongste, beginnende kantwerksters verspreid tussen de oudere leerlingen. Ze leerden het kantwerk door naar de groten te kijken en hen te imiteren. Het kwam weinig voor dat de jongste meisjes vooraan, dichtbij de lerares die hun de technieken kon aanleren, zaten. Niet alleen was er in de meeste scholen niet echt sprake van kantonderwijs, doorgaans maakten de meisjes tijdens hun schooltijd steeds dezelfde soort kant of hetzelfde motief. ⁽⁴⁹⁾ Andere aspecten van het kantwerk - bijvoorbeeld de artistieke vorming, het ontwerpen van patronen of de techniek van het aaneenzetten van de verschillende onderdelen van het kantstuk - werden verwaarloosd. Dit maakte dat de kantwerksters zich moeilijk konden aanpassen aan veranderingen in de mode. Bovendien waren de meisjes op het moment dat ze de kantschool verlieten niet in staat zelfstandig te werken. ⁽⁵⁰⁾ Ze beheersten immers slechts één element van het productieproces. In een stad als Gent gingen de meisjes na hun schooltijd aan de slag als fabrieksarbeidster, dienstmeisje, winkeljuffrouw, school- of kantmeesteres of kantwerkster. ⁽⁵¹⁾ Een aantal van hen trad in het klooster.

6. Kritiek op de arbeidsomstandigheden en de lonen

Niet alleen het onderwijs en de arbeidsduur, maar ook de arbeidsomstandigheden en de lonen van de kantleerlingen waren onderwerpen van polemiek. In een rondschriften van 18 januari 1853 schetste de Oost-Vlaamse gouverneur De Jaegher de situatie in de werkscholen voor meisjes: "(...) in verscheidene handwerkscholen is het getal der werkmeisjes te aanzienlijk, de ruimte in acht genomen welke zij er in betrekken, de weinige lucht die zij er kunnen inademen, wordt door hare ophoping bedorven; in andere zijn zij daarenboven aan een te aanhoudend en te langdurig

werk onderworpen, opdat na zekere tijd hun gezondheid daardoor niet min of meer hevig ontsteld zij." ⁽⁵²⁾

Niettemin loofden zowel B.J. Van der Dussen in 1860 als P. Verhaegen in 1902 de grote, propere, goed verluchte lokalen waarin de leerlingen in katholieke scholen werkten. ⁽⁵³⁾ Ook de sfeer in de ateliers, waar de leerlingen volop zongen tijdens het werk, was goed. Opnieuw benadrukte Verhaegen het contrast met de lekenscholen die doorgaans veel kleiner waren en gekenmerkt werden door ongezonde, slecht verlichte en verluchte, gezellige en kleine klassen - soms bij de 'lerares' thuis - waar de kinderen op mekaar gepropt zaten. ⁽⁵⁴⁾ Bij wijze van voorbeeld haalde hij de lekenschooltjes in Turnhout aan, die in 1910 waren gesloten. ⁽⁵⁵⁾

De liberaal O. Scailquin verkondigde een totaal andere mening. Hij schoot met scherp op de katholieke kantscholen, waar de arbeidsomstandigheden aan de basis lagen van een "dégradation de la race, trouble de l'hygiène et de la santé publiques, immoralité par excès de misère". ⁽⁵⁶⁾ Hij hekelde daarenboven het feit dat dergelijke wantoestanden mogelijk waren in scholen die door de overheid waren aangenomen en dus werden gecontroleerd en gesubsidieerd.

Scailquins leverde ook felle kritiek op de financiële uitbuiting van de meisjes en de hoge winsten die de kloosters opstreken. Hij baseerde zich hiervoor vooral op de informatie die B.J. Van der Dussen in 1860 had gepubliceerd over de inkomsten en uitgaven van de kantscholen. ⁽⁵⁷⁾ Deze gegevens tonen dat de kantnijverheid niet alleen de arme gezinnen van een bijkomend inkomen voorzag, maar ook winstgevend was voor de scholen zelf. Zo kostte een leerling in een (katholieke) West-Vlaamse kantschool gemiddeld vijf frank en bracht ze vijfenzeventig frank op. In Oost-Vlaanderen waren de kosten per leerling even hoog, maar bracht elke leerling gemiddeld negentig frank op.

De katholieke kantscholen werden volgens Scailquin rijk ten nadele van de commerciële

kantsector én van de leerlingen. Het kantwerk werd verkocht door de school, die functioneerde als een tussenpersoon zoals die ook in de huisnijverheid tussen afnemer en thuiswerkster bestond. De scholen genoten echter van fiscale voordelen en subsidies, waardoor ze volgens Scailquin oneerlijke concurrentie betekenden voor de commerciële kantfabrikanten en -handelaars. ⁽⁵⁸⁾ De leerlingen en hun ouders kenden de werkelijke waarde van het kantwerk niet, zodat ook zij bedrogen werden. Ze ontvingen immers maar een fractie van de winst die de kloosters maakten. Het onderwijs in de katholieke kantscholen was volgens Scailquin dan ook niet kosteloos en dus waren de aangenomen scholen in strijd met de onderwijswet. ⁽⁵⁹⁾

Verhaegen sprak zich niet rechtstreeks over deze kwestie uit. Volgens hem verdeelden de scholen de winst onder de leerlingen, met uitzondering van een vast bedrag of een percentage van de opbrengst dat werd afgehouden om de onkosten gemaakt voor het onderhoud en de verwarming van het lokaal en de aankoop van materiaal te dekken. ⁽⁶⁰⁾ Het onderwijs zelf was in katholieke scholen meestal gratis, al maakten sommige scholen wel enige winst op de verkoop van garen. In lekerscholen daarentegen bestond de gewoonte dat de kinderen schoolgeld betaalden en moesten de leerlingen bovendien zelf alle materiaal - garen, klosjes, kussen - meebrengen. ⁽⁶¹⁾

Het bedrag dat de meisjes voor hun werk ontvingen, verschilde van school tot school en hing af van hun leeftijd en het soort kant dat ze maakten. Naarmate de leerlingen meer ervaring hadden, sneller werkten en meer ingewikkelde patronen aankonden, verdienen ze meer. Verhaegen tekende in katholieke kantscholen in de provincie Oost-Vlaanderen lonen op tussen 0,3 frank en 1,85 frank per dag. ⁽⁶²⁾

7. Besluit

De scholen waren bedoeld als een middel om de gevolgen van de economische crisis, die in

het midden van de negentiende eeuw vooral het Oost- en West-Vlaamse platteland trof, te verzachten. Jongeren genoten er onderwijs, leerden een vak én droegen bij tot het gezinsinkomen. Dat de scholen vanaf 1850 vooral kant produceerden, was te wijten aan het feit dat de vraag naar kant in deze periode toenam en het kantwerk dus een lucratief handwerk was. Daarnaast leidden de kantscholen kantwerksters op die na het verlaten van de school in de huisnijverheid aan de slag konden gaan. Vanaf de jaren 1860, toen de ergste gevolgen van de crisis achter de rug waren, daalde het aantal scholen opnieuw. Het succes van de kantscholen taande verder naarmate de kantnijverheid voor de scholen en de leerlingen minder winstgevend werd en de mogelijkheden om een hoger loon te verdienen in de fabrieksindustrie toenamen. De onderwijswet van 1914 en de teloorgang van de kantnijverheid betekenden de doodsteek voor de kantscholen.

Hoewel er dus een verband kan worden gelegd tussen de kantscholen en de strijd tegen de crisis enerzijds en de kantscholen en het heropleven van de kantnijverheid in de tweede helft van de negentiende eeuw anderzijds, is het op basis van de gebruikte bronnen in beide gevallen onmogelijk om de graad van succes van de kantscholen te meten. We mogen aannemen dat de scholen delen van Vlaanderen hielpen de crisis te overwinnen en dat ze na een periode van verval bijdroegen tot het herleven van de kantnijverheid. Het is echter niet mogelijk aan te geven in welke mate dit het geval was. Het is met andere woorden onduidelijk in hoeverre de kantscholen bijdroegen tot het verzachten van de gevolgen van de crisis. Hoe groot was het aandeel van de kantscholen in de strijd tegen de crisis? Welk aandeel van het gezinsinkomen was afkomstig van het kantwerk in de kantschool? Maakte dit inkomen het verschil tussen overleven of ten onder gaan aan de crisis? Hoeveel gezinnen overleefden dankzij of mede door de kantscholen? Het is evenmin duidelijk in welke mate de meisjes bij het verlaten van de school doorstroonden naar

de huishijverheid. Vormden de kantscholen werkelijk een nieuwe generatie kantwerkers? Hoeveel leerlingen uit de scholen gingen nadien aan de slag als thuiswerkster? Wellicht is het wel zo dat nooit zoveel werkscholen kant hadden gemaakte als de sector niet aan een heropleving bezig was, maar in welke mate waren de kantscholen op hun beurt essentieel voor het nieuwe succes van de sector?

Het zou een eenzijdig beeld opleveren het economisch belang van de kantscholen enkel te bekijken vanuit het standpunt van de ouders en de leerlingen. Veel kantscholen werden opgericht door vrouwelijke religieuze orden die hiertoe tijdens de economische crisis waren opgeroepen door de bisschoppen. Niettemin mogen de kantscholen niet louter worden gezien als een daad van altruïsme of liefdadigheid. De leerlingen ontvingen voor hun werk een vergoeding, maar niet de volledige winst van de verkoop van het kantwerk. De kantscholen voorzagen bijgevolg niet alleen de arme gezinnen van een bijkomend inkomen, maar garandeerden ook de inrichtende kloosterorden (grote) winsten. Ook in de lekscholen vloede een deel van de inkomsten niet terug naar de leerlingen, maar naar de leraressen en directrices.

Uit onderwijskundig oogpunt is wellicht vooral het feit dat arme meisjes dankzij de kantscholen kennis maakten met het onderwijs van belang. Dit mag echter niet overschat worden. Veel van de kantwerkscholen werden door de overheid 'aangenomen' - en dus gesubsidieerd en gecontroleerd, zoals bepaald in de wet op het lager onderwijs uit 1842 -, maar dit betekende niet noodzakelijk dat het verstrekken van onderwijs er op de eerste plaats kwam. Het algemeen en het kantonderwijs werden - op het moment dat de

crisis op haar hoogtepunt was en volgens sommige bronnen gedurende de hele beschouwde periode - verwaarloosd ten voordele van de productie van kant. Bij het verlaten van de school waren de meisjes soms ongeletterd en zeker niet in staat geheel zelfstandig kant te maken. Ze hadden slechts een deel van het productieproces in de vingers en konden hoogstens het leger thuiswerksters vervoegen of een betrekking buiten de kantsector zoeken.

Tot slot een opmerking over het geraadpleegde bronnenmateriaal. Over de doelstellingen van de kantscholen waren de observatoren het op het einde van de negentiende en bij het begin van de twintigste eeuw eens: de scholen waren bedoeld om de gevolgen van de crisis van de jaren 1840 te verzachten. Over de appreciatie van de scholen liepen de meningen uiteen. De - overwegend katholieke - kantscholen werden vanaf de jaren 1880 volop meegezogen in de schoolstrijd. Liberalen schoten met scherp op de misbruiken en wantoestanden in (alle?, sommige?) kantscholen. Katholieken namen dan weer de verdediging van de scholen op zich. De historicus kan van op afstand enkel besluiten dat de waarheid wellicht ergens in het midden lag. De kantscholen droegen bij tot het verzachten van de economische crisis door een aantal gezinnen van een bijkomend inkomen te voorzien, maar lieten ook toe dat (sommige? alle?) directies en leerkrachten zichzelf verrijkten. De scholen verstrekten een minimum aan onderwijs aan arme plattelandsmeisjes, maar waren tegelijk een gemiste kans om degelijk algemeen en kantonderwijs te geven. Kortom, de kantscholen hadden tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw vele gezichten.

NOTEN

1. Zie voor de geschiedenis van de kantnijverheid bijvoorbeeld: BRUGGEMAN (Martine). *Kant in Europa. Een historisch overzicht vanaf het ontstaan van de kant tot aan het interbellum*. Brugge. Stichting Kunstboek, 1997.
2. Een gebied dat zich situeerde binnen de denkbeeldige lijn tussen Eeklo, Brugge, Roeselare, Oudenaarde, Aalst en Dendermonde en grote delen van de huidige provincies Oost- en West-Vlaanderen omvatte.
3. BRUGGEMAN. *Op cit.*, p. 128.
4. SCAILQUIN (Optat). Enquête scolaire. Rapport sur l'enseignement professionnel et littéraire donnés dans les ateliers d'apprentissage et les écoles dentellières. *Documents parlementaires. Chambre des représentants. 1883-1884. Document 87*, p. 9-12.
5. In tegenstelling tot het begrip 'huisnijverheid' wordt de term 'schoolnijverheid' niet gebruikt door historici. Nochtans dekt de vlag goed de lading: naar analogie met de huisnijverheid (thuis) gaat het hier om nijverheid in scholen. De productie gebeurde niet thuis, in een atelier of in een fabriek, maar op school. Kenmerkend voor deze vorm van productie was dat de 'leerlingen' arbeid – althans in theorie – combineerden met onderwijs.
6. Zie onder andere: BRACKE (Nele). Kant in Vlaanderen omstreeks 1900. De laatste bloeiperiode van een huisnijverheid. *Kant en passament. Themanummer Textielhistorische Bijdragen*, 40, 2000, p. 105-120; VANHAUTE (Eric). 'De meest moordende van alle industrieën'. De huisnijverheid in België omstreeks 1900. *Onderneming en huisarbeid. Themanummer Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 20, 1994, 4, p. 461-483.
7. BOUCKENOOGHE (Hilde). Het meisjesonderwijs in Gent tijdens het Ancien Régime. *Jaarboek van de Heemkundige Kring de Oost-Oudburg*, 34, 1997, p. 15-100; COBBAERT (William). *Kloskant te Liedekerke*. S.l., Het Streekboek, 1984; TANGE-RONSE (Els). *Gentse kant met gevarieerde gronden. Wanneer, door wie, voor wie, hoe gemaakt?* Brugge. Kantcentrum (onuitgegeven eindwerk), 1993.
8. Detailstudies over kantscholen zijn dan ook zeldzaam. Zie bijvoorbeeld TANGE-RONSE. *Op cit.* en VERVAET (B.). *De kantschool en de kantwerksters van Zeveneken*. Lochristi, 1997.
9. Dit is onder meer het geval met het archief van de Gentse school van de 'Blauwe Meisjes' dat wordt bewaard door de Zusters van Liefde in Sint-Amansberg. Els Tange-Ronse verkreeg toegang tot dit privé-archief voor haar eindwerk. TANGE-RONSE. *Op cit.*
10. Zie bijvoorbeeld: PLASKY (Elisabeth). *La dentelle belge en péril*. Brussel, Imp. Typo. de l'Institut cartographique militaire, 1936; VAN DER DUSSEN (Benoît J.). *L'industrie dentellière belge. Résumé historique, fabrication, statistique et nomenclature des communes dans lesquelles se trouvent des écoles dentellières*. Brussel, Imprimerie Vve Parent & Fils, 1860; SCAILQUIN. *Op cit.*; VERHAEGEN (Pierre). *Les industries à domicile en Belgique. IV-V. La dentelle et la broderie sur tulle*. Brussel, Ministerie van Industrie en Arbeid, 1902; Idem. *La dentelle belge*. Brussel, Ministerie van Industrie en Arbeid, 1912.
11. Er kon zoveel 'mis' gaan waardoor niet iedereen werd geteld. Ontving iedereen die daarvoor in aanmerking kwam een vragenlijst? Begreep iedereen de vragen? Werd de juiste informatie opgegeven? Enz.
12. D'HOKER (Marc). De werkscholen en de leerwerkhuizen. *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 10, 1979, 1-2, p. 165-181.
13. Onder meer door DE BRABANDER (Guido). *De regionaal-sectoriële verdeling van de economische activiteit in België (1846-1979): een kritische studie van het bronnenmateriaal*. Leuven/Brussel, Nauwelaerts, 1984 (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis, Bijdragen 97).
14. SCAILQUIN. *Op cit.*, p. 9-12.
15. Het is echter niet helemaal duidelijk op welke bronnen Plasky zich baseerde. Vermoedelijk haalde ze haar gegevens uit de beroepstellingen (gekoppeld aan de volkstellingen). De betrouwbaarheid van deze bronnen wordt thans in vraag gesteld en er wordt bij voorkeur gewerkt met de industrietellingen. Zie hierover bijvoorbeeld: DE BRABANDER. *Op cit.*

16. *Industrie. Recensement général (15 octobre 1846)*. Brussel, Ministerie van Binnenlandse Zaken, 1851, p. 174-175.
17. PLASKY. *Op cit.*, p. 22.
18. *Recensement de l'industrie et du commerce (31 décembre 1910). Volume VIII. Exposé des résultats*. Brussel, Ministerie van Industrie en Arbeid, 1921, p. 351.
19. *Idem*.
20. Enkel arbeid(st)ers en meewerkende familieleden tewerkgesteld in het atelier of productiehuis van de fabrikan-ten.
21. *Industrie. Recensement général (15 octobre 1846)*, p. 174-175.
22. VERHAEGEN. *Les industries à domicile en Belgique. Volume IV*, p. 51-52 en p. 57-58.
23. *Recensement de l'industrie et du commerce (31 décembre 1910)*, p. 385.
24. D'HOKER. *Op cit.*, p. 178.
25. *Ibid.*, p. 179.
26. *Ibid.*, p. 166 en p. 178.
27. VERHAEGEN (Pierre). *Les industries à domicile en Belgique. V*, p. 12.
28. SCAILQUIN. *Op cit.*, p. 9.
29. D'HOKER. *Op cit.*, p. 167 en p. 178.
30. STEELS (M.). De kantwerkscholen in Oost-Vlaanderen en te Gent in de 19e eeuw. *Ghendtsche Tydinghen*, 2, 1973, 4, p. 76.
31. VERHAEGEN. *La dentelle belge*, p. 190.
32. VAN DER DUSSEN. *Op cit.*, p. 95-97.
33. SCAILQUIN. *Op cit.*, p. 56 en p. 64.
34. TANGE-RONSE. *Op cit.*, p. 10.
35. Vermeld in een brief van de – katholieke – Oost-Vlaamse schoolinspecteur Kervyn van 31 januari 1857 aan de provinciegouverneur. Aangehaald door R. De Ridder in diens *De l'enseignement professionnel dans ses rapports avec l'enseignement primaire en Belgique* (Brussel, 1883). STEELS. *Op cit.*, p. 77.
36. SCAILQUIN. *Op cit.*, passim. Lekenscholen komen in zijn rapport nauwelijks aan bod.
37. "een echte slavemij". *Ibid.*, p. 13.
38. "zijn verworden tot een instrument van schandelijke speculaties met de gezondheid en het welzijn van de arme kleine kinderen; de routine, de overdreven arbeid, de onrechtvaardige afhoudingen op het inkomen van de leerling, de bijna volledige afwezigheid van elk moreel en literair onderwijs, en daarbovenop, de almacht van het klooster dat zich verrijkt met voordelen die voor het grootste deel op onrechtmatige manier zijn verkregen, dit zijn de kenmerken van de kantschool die in België gedurende bijna een halve eeuw op een officiële manier heeft gefunctioneerd." *Ibid.*, p. 7-8.

39. VERHAEGEN. *Les industries à domicile en Belgique. Volume V*, p. 17 e.v.
40. *Ibid.*, p. 22 e.v.
41. VAN DER DUSSEN. *Op cit.*, p. 94 e.v.
42. "in een beperkte vorm, het is waar, maar het was reeds een vooruitgang". VERHAEGEN. *Les industries à domicile en Belgique. Volume V*, p. 18.
43. Ongetwijfeld beïnvloedde de ideologische achtergrond van beide auteurs hun perceptie van de kantscholen. Het is niet duidelijk in welke mate ook het feit dat er bijna twintig jaar lag tussen het verschijnen van beide publicaties een rol speelde. Het is eveneens onduidelijk in hoeverre de door beiden beschreven scholen representatief waren en of ze een correct beeld kregen van de situatie in de scholen. Verhaegen schreef hierover dat hij slechts in één school niet was binnengelaten. Elders kreeg hij alle informatie die hij vroeg (VERHAEGEN. *Les industries à domicile en Belgique. Volume V*, p. 16-17). Scailquin baseerde zich op de onderwijsenquête uit het begin van de jaren 1880 en maakte ook gebruik van oudere (verouderde?) publicaties (bijvoorbeeld het werk van Van der Dussen uit 1860).
44. "manifesteert zich bij de meisjes de roeping van kantwerkster". VERHAEGEN. *Les industries à domicile en Belgique. Volume V*, p. 13.
45. "men bekleedt met de naam 'meesteres van een kantschool' die oude arbeidsters die – omdat ze zelf niet meer kunnen werken – het maken van kant aanleren aan enkele kleine meisjes en in ruil daarvoor een deel van de opbrengsten krijgen." VAN DER DUSSEN. *Op cit.*, p. 95-96.
46. Vermeld in: VERHAEGEN. *Les industries à domicile en Belgique. Volume V*, p. 14-15.
47. *Ibid.*, p. 14.
48. *Ibid.*, p. 21.
49. In de kantschool in Aalter, bijvoorbeeld, maakten de meisjes steeds hetzelfde bloemmotief, volgens een techniek die afkomstig was uit Wingene. HAERS (M.). Sint-Maria Aalter. De kantschool te Aalter. *Kantnummer: Ons Heem*, 28. 1974, 6, p. 231.
50. Meestal tussen hun achttiende en twintigste jaar of op het moment dat ze trouwden, maar in een aantal scholen mochten de meisjes blijven zolang ze wilden (op voorwaarde dat hun gedrag onbesproken was).
51. TANGE-RONSE. *Op cit.*, p. 41-43.
52. Geciteerd in STEELS. *Op cit.*, p. 72.
53. VAN DER DUSSEN. *Op cit.*, p. 96. VERHAEGEN. *Les industries à domicile en Belgique. Volume V*, p. 15-16.
54. VERHAEGEN. *Les industries à domicile en Belgique. Volume V*, p. 23-24.
55. *Ibid.*, p. 24 en Idem. *La dentelle belge*, p. 204.
56. "degradatie van het ras, problemen met de openbare hygiëne en gezondheid, immoraliteit door de overdreven ellende." SCAILQUIN. *Op cit.*, p. 19.
57. VAN DER DUSSEN. *Op cit.*, p. 94-98 en SCAILQUIN. *Op cit.*, p. 15-17.
58. SCAILQUIN. *Op cit.*, p. 19.
59. *Ibid.*, p. 15.
60. VERHAEGEN. *Les industries à domicile en Belgique. Volume V*, p. 17.
61. *Ibid.*, p. 23.
62. *Ibid.*, p. 25-27.